

НАЛЕЖНА ПОВАГА: ЧЕСТЬ У ЖИТТІ ПРАВА¹

К. Е. АППІА
професор філософії і права
(Університет Нью-Йорка, США)

Попередні зауваги²

Ми зібралися тут, у місті управлінців, законодавців та суддів, задля того, щоб разом поміркувати, зокрема про право та емоції. Звичайно, я можу назвати декілька проблем правового регулювання, що є більш істотними, аніж ті, що їх поставлено честю та пов'язаними з нею почуттями. Та ми зібралися тут для того, щоб поміркувати про право та почуття на додаток до розуму. І як ви згодом побачите, я буду доводити, що розум теж має певні межі у справах честі. Тож я говоритиму про честь, про роль честі як загрози праву, моралі та розуму, і таким чином, про роль та межі права. Але я також маю намір розглянути деякі способи, у які честь та пов'язані з нею почуття можуть бути поставлені на службу праву. Отже, я думаю, що доцільно розпочати там, де моральне життя зустрічає нас, живе та бурхливе. Тому спершу я хочу трохи розповісти про молоду жінку на ім'я Мухтаран Бібі (*Mukhtaran Bibi*).

Мухтаран починала як бідна неосвічена жінка з маленького селища на півдні провінції Пенджаб, що в Пакистані. У 2002 р., коли їй 12-річного брата звинуватили в тому, що він «збещестив» жінку впливового місцевого племені Мастої (очевидно, він наважився заговорити до неї у пшеничному полі), представники цього племені побили, згвалтували його та тримали у полоні. Коли жінка та її сім'я запротестували, озброєна делегація викликала її на селищне зібрання зі словами: «Мухтаран, приготуйся та йди за нами». Тоді чотири чоловіки з її селища завели Мухтаран у порожню стайню і гвалтували протягом чотирьох годин. Це було здійсненням того, що, на їхню думку, зветься «правосуддям честі». Зухвалість злочину мастоїв говорила про їхню переконаність у тому, що все заподіяне зійде їм з рук. Вони знали, вони розраховували на те, що жінка у такій

¹ Kwame Anthony Appiah (Квами Ентоні Аппіа). *A Decent Respect: Honor in the Life of the Law*. Пленарна доповідь на XXVII Всесвітньому конгресі з філософії права і соціальної філософії «Право, розум та емоції» (27 липня — 1 серпня 2015 р., Вашингтон, округ Колумбія, США). Переклад з англійської Ю. Хижняк і К. Горобця.

² Історичні обговорення тут ґрунтуються на дослідженні для моєї книги «Кодекс честі: як відбуваються моральні революції» [1].

ситуації не має жодного іншого виходу, окрім як вчинити самогубство. У таких селищах жінки у прямому сенсі слова «вмирають від сорому». В цьому полягає, значною мірою, суть акту мастоїв. Як вони вважали, вони забрали її честь — заплямували її та в такий спосіб зганьбили її родину. Честь твоєї сестри за честь моєї. Це була демонстрація чистої каральної влади. Вона знала, що згвалтування — це зброя, що збезчестить її сім'ю назавжди. Мухтаран вирішила ковтнути кислоту та померти.

Згодом я розповім більше про звичай вбивства в ім'я честі, та коли ми говоримо про цей звичай, вкрай важливо розуміти, що самогубства — це тільки одна частина жадливої жертви, якої вимагає честь. Це форма сексуального тероризму, яка шкодить усім жінкам у регіонах, де визнається цей звичай. І страждання цієї жінки були частиною саме цієї системи честі. Мухтаран не треба було вбивати, достатньо було збезчестити її так, щоб вона сама позбавила себе життя¹.

Якщо ми плануємо серйозно розмірковувати про честь, то маємо почати з того, що честь відповідальна багато за що. Це є безумовною правдою в таких місцях, як Пакистан, звідки родом Мухтаран Бібі, де, якщо судити навіть з офіційної статистики, приблизно тисяча жінок щороку стають жертвами «вбивств честі». Це жінки, яких убивають члени їх власної родини або клану. Їх можуть підозрювати у дошлюбних стосунках або вони стають «заплямованими» в результаті згвалтування, чи відмовляються від вже влаштованого весілля.

Цей звичай зберігається й у мігрантів, які живуть в Північній Америці та Європі, суспільствах із зовсім іншими уявленнями щодо того, як повинна поводитися молода жінка і як до неї мають ставитися. У 2009 р. у Гамбурзі Ахмада-Собаїра О було засуджено до довічного ув'язнення за вбивство честі своєї 16-річної сестри, яку він вдарив ножем 23 рази. На суді він зазначив, що якби справа слухалася в Кабулі, то його б уже звільнили [4].

Вбивства в ім'я честі — це практика, поширена не тільки серед неписьменних селян. У Пакистані — країні, яка, можливо, є більш відповідальною за такі вбивства, ніж будь-яка інша країна, відомі громадяни, члени освіченої еліти не просто підтримують таку практику, а й беруть у ній участь. Одна жертва була студенткою юридичного факультету, батько якої був високопоставленим бізнесменом у місті Пешавар, а мати — лікарем. У першому десятилітті XXI ст. її вбивство гаряче підтримувалося в залі пакистанського Сенату² [1, р. 147 і далі].

Декілька років по тому 23-річна жінка, яка вивчала інформатику в університеті міста Мултан пакистанської провінції Пенджаб, — дитина із землевласницької родини інженерів, юристів та державних службовців — закохалася в однокурсника. Оскільки сім'я пообіцяла її іншому чоловіку, батько задушив дівчину її власним шарфом. То був болючий крок, адже вона була його улюбленою дочкою. Але який вибір він мав? «Послухайте, сер, — сказав він поліції, — якщо в мене немає честі, в мене немає нічого» [5].

¹ Моя розповідь про випадок з Мухтаран Бібі здебільшого заснована на її власній автобіографії, опублікованій під іменем, за яким вона зараз відома, Мухтар Май, під назвою «В ім'я честі: мемуари» [2]. Це «записані зі слів» спогади, в оригіналі написані французькою мовою Марією-Терезою Кюні, яка користувалася послугами двох перекладачів з сарайкі, мови селища Мірвала. Ніколас Крістоф та Шеріл Вуддун наводять захопливу розповідь про історію Мухтар Май у книзі «Половина неба: перетворюючи гноблення у можливість для жінок по всьому світу» [3]. Розповіді про події 22 червня 2002 р., доступні з багатьох джерел у газетах та в Інтернеті, розходяться в деталях. Та основні факти не є предметом серйозних суперечок.

² Сенат — верхня палата парламенту Пакистану. — *Прим. перекладача.*

Люди, для яких є прийнятними такі звичаї, здається, живуть у світі моралі, що є далеким від нашого. Ми запитуємо себе: що потрібно для того, щоб змусити їх зрозуміти, визнати, що ці практики є жорстокими, несправедливими, несумісними з людською гідністю. Утім розглянуті випадки не є зразками неправомірної поведінки аберантного¹ індивіда, це захід, якого вимагає суспільство. Як можуть порядні, при доброму розумі, люди вважати цей звичай морально прийнятним, ба навіть гірше — зобов'язуючим?

Але ми також знаємо, що наші пращури вважали звичайною річчю деякі жахливі практики. Візьмемо іншу традицію, пов'язану із честю, що її так довго зберігали в Європі та Північній Америці, — дуелі. Як міг джентльмен, якому завдано образу, вірити, що битва на смерть була просто способом владнати ситуацію? Безсумнівно, образи є аморальними. Та чи повинні вони бути злочином, за який передбачена смертна кара? Подібне питання викликає й нестерпно болюча та виснажлива практика бинтування ніг в імператорському Китаї. Про що вони думали? Я збираюся переконати вас у тому, що честь входить у свої права, коли ми питаємо не про те, як ці інститути встановлюються, а про те, як від них відмовляються.

Як виявляється, честь це врятувало. Такі інститути могли бути морально обурливими, але звернення до основних принципів, якими б вони не були безспірними та стійкими, все одно не зруйнувало їх. Не зробило цього й прийняте законодавство. Та вони не витримали, коли честь, що довго була їхньою опорою, повернулася проти них. Соціальна реформа прийшла не через оспорювання честі та її законів, а через їх переорієнтацію — через добровільне їх залучення. І правда в тому, що честь винятково підходить для переведення особистих моральних почуттів у публічні норми.

Було б втішно — особливо для таких філософів, як ми, — думати, що закликів до моралі та розуму вистачить для того, щоб викоринити відсталі звичаї. Моральний прогрес виглядатиме як науковий прогрес, що крокує поступово, в цілому, в одному напрямі. Та, правду кажучи, ви можете переконатися в тому, що основні аргументи проти таких звичаїв були переконливо висловлені ще з самого початку. Дуелі (все ж крок уперед порівняно з клановими спадковими ворожнечами, наприклад) довго визнавалися жорстоким марнуванням людського життя. Вони були глибоко ірраціональними: результати були дивними, не мали жодного стосунку до вини. Це все одно, якби грабіжник та людина, яку він пограбував, мали б підкидати монетку, щоб вирішити, хто з них має бути покараний. Це узурповувало владу держави у здійсненні правосуддя. В Англії це вважалося незаконним принаймні з часів Якова I, чий генеральний атторней, Френсіс Бекон, опублікував у 1614 р. «Виступ проти дуелей» (*Charge Touching Duells*), в якому записано навіки його аргументацію у справі, порушеній перед Зоряною палатою проти двох чоловіків, які планували дуель. Згідно із законом дуель прирівнювалася до вбивства. Така поведінка не личила християнину й неодноразово засуджувалася релігійною владою принаймні з дев'ятого століття. Вольтер підсумував ситуацію з характерною точністю: «дуелі, — сказав він, — були заборонені розумом, релігією і всіма законами».

Те саме стосується і бинтування ніг. Аргументи проти нього були відомі, а висунуто їх було майже у той же час, коли практика почалася. Визнавалося,

¹ Аберантний — такий, що має відхилення від норми. — Прим. перекладача.

що це жорстоко. Під час правління династії Сун (яке закінчилося у 1279 р.) один автор сказав: «Дітей, яким ще не виповнилося чотирьох або п'яти років, безневинних, які не вчинили жодного злочину, змушують зазнавати безмежного болю». А традиційне китайське прислів'я говорить: «Одна пара крихітних ніжок, та дві чаші сліз». Цей звичай суперечив вченню Конфуція. До нього несхвально ставилися маньчжурські імператори, які видавали декларації, що його забороняли [6, р. 65].

Подібно до викладеного вище аргументи проти рабства, за великим рахунком, є суміжними з практикуванням рабства: ні для кого ніколи не було новою, що рабство — це наруга над рабом. Арістотель міг думати, що існували люди, що за природою були схильні до рабства, але вже в його часи були й такі, хто дотримувався інших поглядів¹. Я наголошую на всьому цьому тому, що інколи ми помилково думаємо, що моральні судження наших нащадків будуть вражаючими та незрозумілими.

Коли ми поглянемо на нашу власну моральну історію, то побачимо в ній достатньо прикладів огидних звичаїв, які користувалися широким суспільним визнанням. Але знову й знову ви будете переконуватися в тому, що доречні моральні заперечення таких практик були вже помічені та вже озвучені. Тож якщо в один прекрасний момент протягом наступних кількох тижнів ви мимоволі запитаете себе, які звичаї ми визнаємо, але не маємо визнавати, майте на увазі, що цього могло б і не бути, якби ніхто не підняв цієї теми.

Ось що показує наша історія. У випадках, які я згадав, — дуелі, бинтування ніг, рабство — все це зберігалось не тому, що ніхто ніколи не розставляв правильних акцентів. Практики зберігалися тому, що моральні переконання — не кажучи вже про релігійні або державні заборони та раціональні заклики — мають замалу силу порівняно із честю та вигодою. І коли ці звичаї було викоринено, причиною було не те, що розум і мораль, і право здобули перемогу над честю; причиною було те, що люди в новий спосіб почали думати про честь.

Пізніше я буду більше говорити про те, як ці зміни відбулися. Та спершу — тепер, коли ми вже побачили честь, живу та дієву, те, як вона спрацьовує у світі, — я хочу схематично зобразити хід думок стосовно того, що ж таке честь.

Трохи теорії честі

Перш за все, згідно з формулюванням антрополога Френка Гендерсона Стюарта: «Чесць — це право на повагу» [8, ch. 2]. Але рівною мірою важливо підкреслити, що честь — це те, що ви можете втратити, якщо порушуєте закони, які її визначають. Втрата честі веде для тих, хто переймається питаннями честі, до сорому. Сором — це почуття, яке виникає у вас у зв'язку з власною ганебною поведінкою, тоді як адекватною реакцією інших на таку поведінку є те, що спершу вас перестають поважати, а потім активно зневажливо поводяться з вами.

Повага та зневага до однієї особи може бути також результатом вчинків інших, тому що — і тут починає діяти друга схема — *ваша честь є завжди честю особи з певною соціальною ідентичністю*. Ідентичність має значення для честі у двох різних сенсах. По-перше, ви можете поділяти честь із тим, з ким ви поділяєте ідентичність. Ми можемо як втратити, так і домогтися честі через

¹ «У всі періоди античності була критика існуючих форм рабства (а не рабства як такого). І їхні заяви іноді підкріплювалися аргументами філософського характеру» [7, р. 239].

успіхи або невдачі тих, з ким ми розділяємо нашу ідентичність. Та ідентичність є важливою і в іншому контексті: вона визначає, виконання яких законів честі від вас вимагається. Наприклад, гендерна ідентичність часто відіграє вирішальну роль для визначення законів честі, виконання яких вимагається, та того, яка поведінка з вашого боку викликає повагу (або веде до її втрати). В Англії XVIII ст. чоловіки з вищих класів зобов'язані були відповідати на виклики на дуель. Покаранням для тих, хто порушував правило, була втрата честі, втрата офіційного права на повагу. Таким чином, третя схема виглядає так: *кодекси честі керують людьми певної соціальної ідентичності та визначають, як вони мають себе поводити, і більш конкретно, як їм слід реагувати на людей спільної з ними ідентичності та на людей з відмінною від їхньої ідентичністю.*

Користуватися повагою, це, безсумнівно, означає користуватися чієюсь повагою. Зазвичай, честь не прагне поваги людей в цілому; вона вимагає поваги з боку якоїсь певної соціальної групи, яку я буду називати *світом честі (an honor world)*, тобто групою людей, які визнають однакові кодекси. У світі честі деякі люди визнаються рівнею вам по честі (*honor peers*), тому що кодекси вимагають від вас того самого, що й від них.

Та зрештою, оскільки честь — це право на повагу, людина честі піклується не про те (або принаймні не тільки про те), щоб її поважали, а про те, щоб бути тим, хто заслуговує на повагу. Для такої людини честь є важливою сама по собі, а не через нагороди, з нею пов'язані. Честь є чимось таким, про що ви піклуєтеся заради нього самого: піклуватися про свою честь означає пережити про своє право на повагу. Тож ви хочете поваги, та тільки тієї поваги, на яку маєте право. Отже, фінальна схема виглядає так: *людина честі бажає вчиняти щось, що заслуговує на повагу згідно з кодексом честі, але вона дотримується кодексу честі не просто для того, щоб здобути повагу або інші соціальні переваги, що є результатом дотримання кодексу.*

До суті справи: дуелі

Змалювавши більшу частину загальної картини, час повернутися до фактів. Сучасна європейська дуель, яка виникла наприкінці епохи Середньовіччя, виросла з судового поєдинку, в якому диспут між двома чоловіками з відповідним соціальним статусом (формально вони мали бути у рангу зброєносця чи вище) міг бути вирішений правителем, який, згідно з тодішнім висловлюванням, «давав їм ділянку». Правитель був свідком події, і той, хто залишався живим у двобої, вважався переможцем у юридичній справі. Спочатку така практика була кроком уперед порівняно із рукопашним боєм або клановою ворожнечею (на зразок тієї колотнечі, яку ми спостерігали, коли молодик з клану Ромео вступив у сварку із сім'єю Джульєтти). Біда в тому, що ця практика почала жити своїм власним, досить тривалим життям.

Історія дуелі крокувала різними шляхами в різних країнах, тож давайте подивимося на приклад Великобританії, де Френсіс Бекон, королівський генеральний атторней, безнадійно нарікав на це явище на початку XVII ст. Ніщо в той час не було більш міцно укорінене у світі честі джентльмена з Британії, як і в Європі в цілому. Кодекси передбачали порядок виклику на дуель, перелік тих, хто міг брати в ній участь, та процедуру її проведення. Світ честі дуелі складався з джентльменів та леді усюди, не тільки в Англії. Цей світ створив клас рівних

по честі — джентльменів — від яких вимагалось відповідати на належний виклик згодою на дуель.

У 1829 р., коли британський прем'єр-міністр герцог Веллінгтон взяв участь у дуелі, він був уже четвертим прем'єр-міністром за століття, який робив це під час перебування на посаді. Дійсно, на початку ХІХ ст. дуелі стали особливо популярними (спадщина почасти Наполеонівських війн та поширення воєнної культури). А потім до середини століття звичай значною мірою зжив себе. Що ж сталося?

Одне ймовірне припущення, яке висунули історики, полягає в тому, що стара аристократична панівна еліта була витіснена новим класом торговців та підприємців. Нова державна бюрократія, тим часом, ставала все більш професійною. Дуелі, ознака старого воєнного дворянства, більше не пасували до нового буржуазного бюрократичного порядку. Старі норми поведінки джентльменської честі поступилися новим. Близько 1852 р. кардинал Ньюмен міг дозволити собі написати: «Той, хто ніколи не завдасть болю, — це майже визначення джентльмена» [9, р. 208]. Якщо джентлмен уявлявся саме таким, то більш неджентльменського звичаю, аніж дуель, годі й уявити.

Але мало місце й щось інше. «Чоловіки знатного походження відмовляться від звичаю», як правильно передбачав Бекон, «коли він почне... ставати доступним для цирульників або м'ясників та для подібних людей базових технічних професій» [10, р. 400].

Дуель була справою честі, тому що вона свідчила про вашу належність до високого класу. Свідченням того, що старий соціальний порядок був під тиском, було те, що у перші десятиліття ХІХ ст. дуелі усе більше відбувалися між людьми невідповідних класів. Як тільки «базові технічні» люди змогли розраховувати на участь у дуелі, здатність останньої розділяти і вносити відмінність була вичерпана. У 1850-х видатний ліберал, парламентарій Річард Кобден іронічно зауважив: «Як тільки асистентів торговців лляними товарами допустили до участі в дуелях, в очах вищих класів це стало вкрай ганебним... Зараз ніщо не може бути більш сміховинним, ніж намір дворянина або джентльмена виражати своє обурення від образи через виклик на дуель» [11, р. 565].

Мабуть, останній раз в Англії один джентльмен застрелив іншого на ґрунті честі у 1852 р., коли два члени парламенту від Кентербері зустрілися з приводу виборчого диспуту в тому, що прийнято називати останньою дуеллю в Англії. Як стверджує історик Віктор К'єрнан, це була «очевидно пародійна подія, коли два чоловіки та їхні секунданти мали розділити злітну смугу у Вейбриджі» [12, р. 218]. Як сказав один сучасник: «Інцидент було висвітлено у дотепній статті в "Таймс", і таке висміювання врешті-решт зробило більше, ніж мораль у справі ліквідації дуелей. *Solvuntur risu tabulae*»¹. Сер Альгернон Вест трохи перефразував рядок із Сатир Горація, який означає: «*Справу припинено зі сміху*». Чи є кращий за глузування інструмент, який можна протиставити честі, вся мета якої бути вартим поваги?

¹ Рядок 86 — це «*Solvuntur risu tabulae, tu missus abibis*» (Я виправив у сера Альгернона «*solvuntur*», хоча часто саме так неправильно цитують) [13, р. 28]. «Обвинувачення будуть зняті сміхом; з полегшенням ви розійдетесь».

Друга справа: бинтування ніг

Зовсім іншого роду моральна революція сталася на рубежі ХХ ст., коли освічена китайська еліта відмовилася від бинтування ніг. Щоб зрозуміти завершення цього явища, вам необхідно зануритися у світ китайських інтелектуалів кінця ХІХ ст., коли вони намагалися зрозуміти, що сталося з їхньою країною. Протягом половини століття, починаючи з Опіумних війн на початку 1840-х, вони спостерігали, як їхні армії не раз зазнавали краху на власній землі від іноземців із Заходу та Японії, як їх піддавали принизливим угодам, що змушували погоджуватися на присутність у Китаї християнських місіонерів. Саме ці місії і почали кампанії проти звичаю, організовуючи перші асоціації проти бинтування ніг у Китаї. Потім із них взяли приклад організації, які очолювалися дружинами західної бізнес-еліти. Та невдовзі такі організації почали створюватись і представниками інтелектуальних кіл Китаю, такими як Кан Ювей, які вбачали необхідність у певному рівні вестернізації, якщо Китай збирався знайти своє місце у сучасному світі. Вони зосереджувалися перш за все на тому, що було краще для Китаю, тож якщо заборона бинтування ніг була чимось хорошим для жінок, то, без сумніву, і для країни вона була такою ж. У той же час їхні праці значною мірою мали націоналістичний відтінок. Деякі з їхніх аргументів зіграли визначальну роль: вони наполягали, наприклад, на тому, що нищівні втрати під час військових нападів з-за кордону стали ще гіршими через те, що так багато жінок були у прямому сенсі слова нездатні втекти; також вони стверджували, що фізична сила жінок, які займаються спортом, тому що їхні ноги вільні, могла б зробити їх матерями здоровіших дітей. Але вони дуже часто наполягали і на тому, що бинтування ніг має бути припинено, оскільки воно є джерелом національного сорому.

У зверненні до імператора проти бинтування ніг у 1890-х рр. Кан Ювей зробив саме останній аргумент центральним. Фактично його меморандум, як його резюмувала вчена В'єрджинія Чау, починається з твердження про те, що «це сором для Китаю — мати такий варварський звичай, який робить нас посміховищем в очах іноземців» і закінчується такими словами: «якщо говорити про право країни, то це покарання, що не має виправдання; якщо говорити про збереження гармонії у сім'ї, то любов батьків до своїх дітей страждає через цей звичай; якщо говорити про посилення армії, то покоління за поколінням цей звичай лишає нам слабких нащадків; й нарешті, якщо говорити про красу та звичай, то це стає предметом висміювання для іноземців. І саме тому це неприпустимо» [6, р. 104].

Кан починає з честі нації й закінчує нею ж — чи, швидше, соромом своєї країни. Його протеже Лян Цичао, ще один представник інтелектуальної еліти Китаю початку ХХ ст., писав у 1896 р.: «Здається, що цей безглуздий звичай процвітав покоління за поколінням усупереч імператорській забороні й зараз стає посміховищем для іноземців» [6, р. 98].

Дозвольте мені підкреслити доречність тут центрального елемента теорії, що я її змалював на початку. Ви можете переживати за честь і сором того, із ким ви поділяєте ідентичність.

Останній нарис: британський антирабовласницький робітничий клас

Це третій, навіть ще коротший, нарис про моральну революцію. Розгляньмо зростаючий опір рабству британського робітничого класу в середині XIX ст. До моменту Американської громадянської війни британські комерційні кола були значною мірою пов'язані з Півднем Америки, чий плантації забезпечували бавовною фабрики Північної Англії. Якщо б думка еліти тоді превалювала в парламенті, то Британія могла б підтримати Південь у війні. Якби так сталося, можливо, Лінкольн не переміг би, а кінець рабства у Сполучених Штатах Америки був би набагато більш тривалою справою. А причина, з якої Англія не підтримала Південь, була в тому, що до середини XIX ст. сформувався значний осередок думки робітничого класу, що приєднався до опору буржуазних протестантів, які протидіяли рабству. На той час парламенти британських колоній мали більш широке виборче право, ніж у 1806 р., коли работоргівля була оголошена поза законом, і їм довелося вперше слухати самовпевнений робітничий клас.

Що спонукало робітників Англії виступити проти рабства? Без сумніву, багато речей. Та однією з них було їхнє зростаюче почуття гідності праці. Рабство у США та Вест-Індії викликало символічну ідентифікацію праці зі збещеним класом чорношкірих людей. Почуття гордості за свою ідентичність як робітника, почуття честі робітників було несумісним із прийняттям того, що праця означала ганьбу. Тож піклування про свою власну честь налаштувало їх проти рабства: це була їхня власна честь, що вони її захищали, а не гідність раба. Ця революція потребувала зв'язку між честю та колективною ідентичністю, який спрацював у Китаї, але використала його для більш комплексних цілей.

Перші уроки

Таким чином, у випадках, розглянутих нами, мобілізація честі — це не тільки проблема, але також і рішення. Таке твердження може бути незручною правдою. У наші дні честь невисоко оцінюється серйозними моральними мислителями. Здається, що вона походить від ієрархічного кодексу, приписи якого не збігаються з нашими демократичними цінностями. Її привабливість є, безсумнівно, примітивною і дораціональною. Покоління теоретиків моралі вважало, що вони вигнали її на якийсь безлюдний острів, де вона і буде залишена на споглядання своїх потьмянілих еполетів, адже її колись блискучий меч заіржавів у солоному повітрі сучасності.

Тож багато хто буде відкидати ідею того, що честь може бути двигуном морального прогресу, а не тільки віджилою спадщиною нашого охопленого різаниною, войовничого минулого. Насправді, честь завжди піддавалася скептичній перевірці у християнській культурі: піклування про чийось честь виглядає підозріло схожим на культивування марнославства, що не личить християнину. У відповідь на скептицизм такого роду Девід Юм був непохитним у тому, що «бажання слави, доброго ім'я чи чесності з іншими є такими далекими від того, що заслуговує осуду, що здаються невіддільними від моральності, обдарованості, розумових здібностей та шляхетної вдачі» [14, р. 265]. Суть думки Юма в тому, що важко плекати чесноти без дотримання звичаїв, пов'язаних із честю.

Я думаю, Юм мав рацію: честь допомагає підтримувати та регламентувати певні соціальні ролі. Як зауважили Джеффри Бреннан та Філіп Петтіт у своїй чудовій книжці *Економіка поваги* — система честі, економіка поваги мають деякі вражаючі переваги як інструменти соціального регулювання. Люди у світі честі автоматично ставляться з повагою до тих, хто відповідає їхнім кодексам, а до тих, хто їх порушує, — з презирством. Оскільки ці реакції є автоматичними, систему насправді вкрай дешево підтримувати. Розгляньмо кодекс військової честі. Якщо б метою солдата було просто отримання своєї премії чи уникнення гауптвахти, він би не мав стимулу поводити себе належним чином у той самий момент, коли ми цього найбільше потребуємо, коли нам потрібен його героїзм у тумані битви. Звичайно, ми можемо докласти безліч зусиль, що пов'язані з великими витратами, на стеження — ми можемо спорядити кожного солдата пристроєм, що буде контролювати кожен його крок, та це потягне за собою психологічні та моральні витрати, так само як й істотні фінансові. Честь же, навпаки, ґрунтується на індивідуальному почутті честі солдата (і на почутті честі його чи її рівних по честі) і може бути ефективною без всебічного стеження; і на відміну від системи права або ринкового договору, будь-хто з оточення, хто належить до світу честі, буде ефективно забезпечувати дотримання її вимог. Якщо ми маємо набір спільних кодексів військової честі, то маємо і певні уявлення про те, що гроші — це невідходящий варіант для нагородження за військову доблесть, це символічно недоречно. Ми не даємо солдатам премій за хоробрість, ми вручаємо їм медалі; ми вшановуємо їх. Згадаймо шекспірівського герцога Бурбонського, який, розуміючи, що битва під Азенкуром програна, вигукнув:

«Сором і вічний сором, нічого, окрім сорому,

Тож помремо у честі!» (Генріх V, акт IV, сцена V)¹.

Солдати, які думають у такий спосіб, перетворюються на ворогів, яких дуже важко здолати.

Назад до Пакистану

Тепер, я сподіваюся, що переконав вас не тільки у загрозах, що несе в собі честь, але також у потенціалі, який честь має у розпорядженні для блага. Тож Юм мав рацію стосовно цього. І ми побачили, як звичайні, такі як дуелі у Британії чи бинтування ніг у Китаї, були викоренені, коли честь, так би мовити, перейшла на інший бік. Та минуле не можна змінити, тільки вивчати. А як щодо світу, в якому ми живемо сьогодні? Як щодо, наприклад, вбивств честі у Пакистані?

Послуговуючись уявою, для нас імовірно буде дуже важко зануритися у цей специфічний світ честі. Та важливо наголосити на тому, що так багато з тих, хто розділяє його, є цілковито звичайними людьми, не чудовиськами. Я згадував раніше випадок студентки, яка вивчала інформатику і втекла з однокурсником. Її звали Афшін Муссарат. Її батько Муссарат Саху був юристом, і коли відкрилася правда про смерть його доньки, він розказав поліції про дії, які здійснив

¹ Уривок перекладено Ю. Хижняк. Існуючі переклади Шекспіра українською мовою не повною мірою відповідають тому сенсу, який у цей уривок вкладає автор статті, оскільки в них не використовуються слово «честь». Див., наприклад, переклад Віктора Ружицького (Шекспір В. Твори : в 6 т. Т. 3 : Король Джон; Річард II; Генріх IV. Частина перша; Генріх IV. Частина друга; Генріх V. Віндзорські жартівниці : пер. з англ. — К. : Дніпро, 1985. — С. 418):

«Вперед! Бо нам немає вороття!

А жить в ганьбі — навіщо те життя?» — Прим. перекладача.

для того, щоб відновити честь своєї сім'ї: «Я підсипав їй снодійне у чашку з чаєм, а потім задушив її шарфом». У поліцейському відділку, в наручниках, задихаючись від ридань, цей чоловік, цей юрист, згадував останні моменти життя своєї доньки: «Я й досі чую її крики; вона була моєю улюбленою дочкою. Я хочу зламати собі руки і піти з життя».

Я казав раніше, що жертвами вбивств честі стає набагато більша кількість жінок, ніж пораховано шляхом обліку трупів. Можливо, варто також зазначити, що це руйнує життя не тільки жінок. *Я хочу зламати собі руки і піти з життя.* Сила цієї згубної системи честі виявляється в її можливості не тільки заохочувати готових до дії, а й змушувати неохочих. Батько страждав від криків улюбленої доньки, яку він задушив. Нещасний чоловік.

Але така вже влада світу честі. Погляньмо на справу Самії Сарвар, студентки юридичного факультету зі знатної пешаварської родини, яку я згадував раніше. Коли вона вирішила домагатися розлучення від її насильника-чоловіка, лікаря, батьки застерегли її: вчинивши таке, вона збезчестить їх. На постійне роздільне проживання вони були згодні, але ніякого розлучення і повторного заміжжя. «Мадам, вони вб'ють мене, вони вб'ють мене», — говорила Самія своєму юристу, коли її батьки, що жили окремо, домагалися зустрічі з нею. Вона мала рацію. Вони організували вбивство доньки в офісі її юриста. Батько дівчини був президентом Пешаварської торгової палати; мати — лікарем. Навряд чи їх можна назвати неосвіченими людьми.

Ця подія набула чималого розголосу. Були протести. Все ж вбивство честі — це вбивство, а вбивство є протизаконним у Пакистані. Насправді, вбивства в ім'я честі були протизаконними протягом усієї історії держави Пакистану. Більше того, існує майже універсальна угода між кваліфікованими інтерпретаторами Ісламу стосовно того, що вбивства в ім'я честі не відповідають Ісламу. Ані Коран, ані Сунна та Хадис (авторитетні розповіді Сунни, які є додатковим джерелом доктрини) не схвалюють вбивство чоловіками жінок з власних родин. Регулювання *zina* (*zina*)¹ — недозволеної сексуальної активності — це по суті справа шаріатських судів.

Та коли один із членів пакистанського Сенату висловив думку про те, що сім'я Самії має бути засуджена, його самого звинуватили колеги-парламентарі з північного заходу і до того ж прочитали йому нотацію стосовно уявлень про честь у пуштунів². Фактично тільки четверо з сотні сенаторів підтримали пропозицію. Інші ж сенатори розхвалювали почуття честі сім'ї, називали Самію Сарвар (29-річну жінку, матір двох дітей) *bachi*, тобто маленькою дівчинкою, а пошарпаний жіночий притулок, де вона зупинялася, — «кублом проституції». Вони прагнули зганьбити мертву жінку та осипати честю її сім'ю.

Тим часом Пешаварська торгова палата переобрала батька Самії на другий термін. Зрозуміло, що для цього місця він є тією людиною, яка знає, як вести бізнес [15]. Зайдіть на сайт Центру суспільно-політичних досліджень у Пешаварі (*Center for Public Policy Research in Peshawar*). Подивіться сторінку, що містить список правління. Ви знайдете його ім'я.

¹ *Zina* (араб. زنا — «перелоб») — в ісламському праві незаконний статевий зв'язок між людьми, які не перебувають у шлюбі (охоплює як перелоб, так і блуд). — Прим. перекладача.

² Пуштуни — народ, що проживає в основному на південному сході, півдні та південному заході Афганістану та північному заході Пакистану. — Прим. перекладача.

Вбивство Самії Сарвар не було офіційно санкціоноване жодною владою поза її сім'єю. Та в тій частині країни, звідки вона родом, тобто в Північно-західній прикордонній провінції (зараз перейменованій у Хайбёр-Пахтунхву), вбивства в ім'я честі цілком ймовірно можуть бути наслідками рішень, прийнятих *джирга* (*jirga*), традиційними судами, що мають реальні широкі повноваження в сімейній сфері. За кілька тижнів до того, як була вбита Самія Сарвар, 16-річна дівчина з відхиленнями у розумовому розвитку була страчена після «судового процесу», проведеного джирга, у своєму селищі. Її протягом двох ночей неодноразово гвалтував чоловік у сусідньому місті. Коли вона повернулась у своє селище, старійшини її громади вирішили, що вона принесла безчестя на своїх людей. Її виволокли з дому та застрелили на очах у натовпу. Важко розглядати такі історії без болю у серці.

Промінці надії

Що робить Пакистан дуже цікавим випадком, так це те, що практика вбивств в ім'я честі, з одного боку, має сильну соціальну підтримку, а з другого — приваблює самовіддану пакистанську опозицію. Найбільш впливові противники таких вбивств справедливо наполягають на тому, що цей звичай є аморальним та суперечить Ісламу. І йдуть ще далі. Вони намагаються завербувати честь у свої союзники — почасти через стратегію, що може бути названа колективним присоромленням.

Колективне присоромлення — стратегія, що довела свою могутність на стику століть у Китаї, — вимагає співпраці між тими, хто знаходиться всередині цього світу честі, та тими, хто знаходиться поза цим світом. Один із шляхів залучення людей до цієї спільної справи передбачає символічну афіліацію (визнання): ви залучаєте людей до боротьби, змушуючи їх поглянути на такі вбивства як на приниження їхньої власної честі. Тому, можливо, найбільш потужними союзниками тих, хто бореться проти вбивств честі всередині Пакистану (як, у принципі, й будь-де), є міжнародні феміністичні організації, які визнають, що цей звичай ставиться до жінок як до менш гідних поваги, менш шляхетних людей, ніж чоловіки. Звісно, їх турбує й більш загальне питання справедливості. Та вони також мотивовані символічним значенням вбивств честі як чогось такого, що органічно пов'язане з честю жінок усюди; так само як англійський робітничий клас мотивувала символічна образа рабством.

Зараз все більша кількість жінок відмовляється бути заляканими грізними розмовами про *зину* і *гапат* (*ghairat*, тобто честь). Звичайні жінки завжди працювали у Пакистані в сільському господарстві та побутовому обслуговуванні. Зараз навіть жінки більш високого статусу в основному теж працюють. Як і Самія Сарвар, вони отримують професійну кваліфікацію. Вони роблять внесок у національну економіку. Вони все більшою мірою звикають до публічних виступів і до того, що їх слухають. І як показали протести, що почалися одразу після вбивства Самії Сарвар, жінки з таким досвідом не будуть сидіти і мовчати, коли вбивають їхніх сестер. Кодекси честі, що використовуються для того, щоб тримати жінок на своєму місці, все більше потрапляють у немилість. Вони налаштовують саму честь проти вбивств честі: Асма Джахангір, юрист та захисниця прав людини, офіс якої знаходиться у місті Лахор, сестра та партнер юриста Самії, відреагувала на смерть Самії абсолютно правильними словами: «Що це за честь така — відкривати вогонь по неозброєній жінці?» Вона підкреслила прав-

ду, те, що зараз є центральним слоганом у боротьбі проти цих жахливих злочинів: «Немає ніякої честі у вбивствах честі».

Один коментар на ці слова пролунав у межах Пакистану. Фактично це було скарження на те, що люди, які привертають увагу до таких проблем, Асма Джахангір у тому числі, руйнують добре ім'я країни. І саме такий відгук показує, що його автор та подібні до нього все ж піклуються про те, як ставляться до них, навіть якщо йдеться про зіпсований Захід.

Протягом останнього десятиліття стратегія «колективного присоромлення» тисне на пакистанську політичну владу з метою зменшення кричущих зловживань правами жінок. Маленькими кроками, поступово пакистанський парламент починає усувати перешкоди у переслідуванні тих, хто вбиває своїх родичів-жінок в ім'я честі. У 2004 р., через рік після того, як вбивство Афшін укотре привернуло міжнародну увагу до цієї проблеми, парламент Пакистану прийняв закон, який вносить поправки до Кримінального кодексу і встановлює мінімальні міри покарання за такі порушення. Це підкреслило той факт, що вбивства честі — це злочини. Згодом, 15 листопада 2006 р. після багатьох років тиску з боку активістів захисту прав людини всередині країни і за кордоном парламент прийняв Білль про захист жінок (*Women's Protection Bill*), який скасував вимогу присутності чотирьох свідків чоловічої статі як умови для порушення справи про зґвалтування. (До цього жінка, яка звинуватила когось у зґвалтуванні і не змогла надати чотирьох свідків чоловічої статі, просто визнавалася такою, що мала статеві відносини поза шлюбом, і підлягала покаранню за це.)

Як ми вже встигли зрозуміти, правові зміни необов'язково означають щось самі по собі, та вони є знаком того, що колективне присоромлення почало давати результат, і зараз молоді пакистанські чоловіки, можливо, почнуть вбачати честь у тому, щоб захищати своїх сестер, а не вбивати їх.

Звичайно, ще занадто рано заявляти, що вітер змінюється. У липні 2008 р. у віддаленому селищі Баба Кот у пакистанській провінції Белуджистан три молоді жінки, які хотіли вийти заміж всупереч волі сімей, були засуджені до смерті зборами старійшин. Коли дві старші жінки з числа їхніх родичів запротестували, їх теж додали до списку тих, кого має бути страчено. П'ятьох жінок посадили в автомобіль з урядовими номерами та відвезли у віддалену місцину, де спочатку побили, а потім застрелили та кинули в канаву. Невідомо, чи всі вони були мертвими, коли їх засипали землею. Ось вона, мудрість старших.

Але у порівнянні з попередніми парламентськими дебатами щодо резонансних вбивств честі, на цей випадок більшість членів пакистанського Сенату відреагували явним несхваленням. Провінційна асамблея Сінда¹ одностайно прийняла резолюцію, в якій назвала вбивства «жахливим злочином проти людяності». Кілька років по тому Національна асамблея² навіть прийняла закон, який захищає жінок від домагань на робочому місці, а коли парламентарій із Белуджистану засудив це як вияв «ворожості» до Бога (який, як він ска-

¹ Сінд (сіндхі: سنڌ، урду: سندھ، араб. سنڌ، англ. Sindh) — провінція на південному сході Пакистану. — Прим. перекладача.

² Національна асамблея Пакистану (англ. *National Assembly of Pakistan*) — нижня палата парламенту Пакистану. — Прим. перекладача.

зав, хотів, щоб чоловіки мали владу над жінками), колеги його освистали. Це був знаменний момент. У цих питаннях висміювання сильніше за силогізми. *Solventur risu tabulae.*

Застереження

Та стратегія колективного присоромлення повинна містити попереджувальне гасло: поведітьесь обережно. Інший історичний епізод нагадає нам, чому саме. У 1929 р. церква Шотландії, що мала довгу й успішну історію місіонерської діяльності та освіти серед представників народу кікуйю в колоніальній Кенії, почала кампанію з викорінення їхнього звичаю жіночого обрізання. Результати виявилися такими, на які вони навряд чи розраховували. Велика кількість кікуйю пішли з церкви, заснувавши незалежні африканські церкви. Провідна антиколоніальна політична організація Центральна Асоціація Кікуйю (*Kikuyu Central Association*) під керівництвом Джомо Кеніатти (який потім став першим президентом незалежної Кенії) здійняла рішучий спротив політиці церкви. У результаті жіноче обрізання стало національним питанням. Коли рух Мау-Мау¹ переріс у повстання, у трактовці його представників обрізання було одним з елементів національної ідентичності кікуйю. Таким чином, звичай, що міг би в іншому випадку повільно зникати впродовж наступних декількох десятиліть, укріпився ще більше. Близько половини кенійських жінок сьогодні вважаються такими, що зазнали якоїсь із форм цієї практики [16].

Зрозуміло, що інколи зусилля з реформування огидних практик в інших суспільствах можуть просто призвести до несподіваних сумних наслідків. Ми чужинці. Їхні звичаї можуть здаватися дивними нам, та наші також виглядають вельми дивними для них. І особливо в тих випадках, коли практики пов'язані з гендером, а отже, пов'язані з речами, що знаходяться в самому серці сімейного життя людей — з їхніми взаєминами у подружжі, з їхніми дітьми, часто з їхніми богами.

Тож, не слід дивуватися, якщо критика викликає тільки ворожий спротив, тим більше, коли звичаї є частиною нормального життя звичайних людей. (Як би ви почувалися, якщо б хтось із Кенії вказував вам та заявляв, що ви маєте соромитися того, як поводитися з вашими доньками? Достатньо неприємною є навіть критика рідні вашого чоловіка або дружини.) В ім'я своєї культури, своїх традицій, своєї свободи від зовнішнього втручання місцеві жителі реагують на іноземну критику укріпленням саме тих звичаїв, від яких їх змушували відмовитися. Замість реформи ви отримуєте несподіваний потужний поштовх назад.

Та як тільки ви засвоєте ті засоби, які забезпечили успіх боротьби з бинтуванням ніг, ви зможете побачити приклади застосування цієї стратегії, що уникли негативної реакції і спрацьовують сьогодні по всьому світу.

Так, наприклад, у 1997 р. у селищі Малікунда Бамбара, що у Сенегалі, група жінок заявили натовпу журналістів, що вони збираються відмовитися від жіночого обрізання (у термінології сучасних дослідників — *female genital cutting (FGC)*). Таке рішення стало результатом обговорень у громаді, що почалися декількома роками раніше, коли «Тостан»², правозахисна група, що знаходиться

¹ Мау-Мау (1952–1956) — визвольний рух у Кенії, спрямований проти колоніального режиму і білих поселенців, головною рушійною силою якого були кікуйю. — Прим. перекладача.

² «Тостан» мовою волоф, що поширена у західній Африці, означає «прорив» . — Прим. перекладача.

у Дакарі та зареєстрована як некомерційна організація у США, представила свою Суспільну програму розширення можливостей жінок (*Community Empowerment Program*). Припинення практики жіночого обрізання не було метою організації. Метою було надати людям громади знання про права людини. Та поступово в ході обговорення питань здоров'я та прав людини як жінки, так і чоловіки у Малікунда Бамбара висловилися проти жіночого обрізання. Те, як це відображається на здоров'ї та правах їхніх власних доньок, змусило їх надати пріоритет припиненню звичаю.

Прес-конференція, однак, виявилася помилкою, тому що сусідні селища, які не пройшли процес рефлексії, продемонстрували захисну негативну реакцію. Як сказав імам Кеур Сімбара, сусіднього селища: «Ми є частиною громад, що поріднюються шляхом шлюбу, і до тих пір поки всі селища не візьмуть у цьому участі, ви просите батьків позбавити їхніх доньок шансу вийти заміж» [17]. Керівництво організації «Тостан» переглянуло свою програму та застосувало другий урок, що ми його вже вивчили зі справи про бинтування ніг. Вони запросили й інші селища на такий самий курс обговорення: якщо ви збираєтеся змінити звичай для дівчат, ви маєте переконатися в тому, що ви змінили думки родин хлопців, які одружуватимуться із ними.

Два роки по тому уряд Сенегалу — керований, більшою мірою, міжнародним тиском, без значних публічних дебатів, прийняв рішення криміналізувати дії тих, хто «порушує цілісність жіночих геніталій». Раптово сотні тисяч сенегальців зустрілися з можливістю отримати вирок про позбавлення волі на п'ять років. Організації «Тостан» довелося зупинити роботу в зв'язку з негативною реакцією з боку місцевих громад. Селяни, які помилково думали, що «Тостан» допомагала прощтовхнути закон, почувалися зрадженими. Багато дівчат були обрізані у наступні місяці через навмисне порушення закону. Підхід, що ґрунтувався на шанобливому діалозі, здавалося, було зруйновано.

На щастя, боротьба організації «Тостан» невдовзі знову повернулася до протоптаного шляху. Її представники знали, що як тільки достатня кількість людей у громаді змінить свою думку, вони можуть стати разом і заприсягтися у вірності новим практикам. Одним словом, «Тостан» застосувала стратегію, яка спрацювала у випадку з бинтуванням ніг. У кінці цього десятиліття в таких селищах, як Малікунда Бамбара, покоління дівчат досягнуть зрілості вільними від обрізання, і вони знайдуть чоловіків у місцях, подібних селищу Кеур Сімбара. Представники організації почерпнули подвійний урок з руху проти бинтування ніг. По-перше, почали з діалогу, заснованого на взаємній повазі. По-друге, керувалися правилом: коли ви вже маєте певне ядро людей, які змінили свої погляди, організуйте програму публічного визнання нових практик, які враховують традиції громади. Щоб покласти край одному звичаю, як це усвідомили представники руху проти бинтування ніг, вам потрібно започаткувати інший.

Мухтар Май

Навіть якщо ви припускаєте, що ці поборники почали ослаблювати старі й глибоко укорінені практики, ви можете задатися питанням, чи справді вони можуть щось докорінно змінити у нашому житті. Підбадьорює той факт, що старі практики зникають із надзвичайною швидкістю. Справді, річ у тім, що моральні революції є саме революціями: вони викликають великі зміни в короткий проміжок часу. Інститути не втрачають прихильність поступово. Шлях,

який інститут проходить від схвалення до безчестя, може бути коротким моментом фазового зсуву в моральній історії громади.

Звичай бинтування ніг був загальноприйнятим століттями, та занепав за одне покоління. Тож коли ми розмірковуємо про негідність звичаю вбивства честі, звичаю, що є старішим за Іслам й досі широко поширеним у багатьох частинах північної Африки та південної Азії, ми маємо пам'ятати ці інші стародавні звичаї, які здавалися нескінченними та стійкими, непохитними і які, врешті-решт, згоріли як флеш-папір.

Якщо Пакистан дійде до такої точки перегину, то це станеться багато в чому саме завдяки жінкам, які відкинули звинувачення у безчесті і «жбурнули» їх в обличчя тим, хто намагався їх зганьбити. Розгляньмо знову історію Мухтаран Бібі, бідної жінки з провінції Пенджаб, про яку я розповідав на початку. *Мухтаран, приготуйся та йди за нами*, чотири члени місцевої ради сказали їй. Її кривдники очікували, що після того, як вони її згвалтували, вона вчинить «благородно», тобто вб'є себе.

Але історія розгорнулася зовсім в іншому напрямі. Її мати зірвала спроби доньки вбити себе замість того, щоб спонукати її до цього. Потім наступного тижня на молитві у п'ятницю мулла у своїй проповіді звинуватив чоловіків із племені Мастої у тому, що вони накоїли. Історія жінки, яка була засуджена до групового згвалтування панчайатом (радою селища), з'явилася в місцевій газеті, потім її підхопили правозахисні групи, вона набула поширення в інтернет-мережі та міжнародній пресі. Уряд провінції Пенджаб зобов'язав місцеву поліцію розібратися в цій справі. Тому в неділю, через вісім днів після звірячого нападу, вісім днів, які дівчина провела в ізоляції та у сльозах зі своєю сім'єю, поліція викликала Мухтаран Бібі у супроводі її батька та дядька на допит. Репортери, які зібралися біля поліцейського відділку, почали розпитувати її, і вона замість того, щоб відступити із соромом, розповіла їм свою історію.

Наступними роками за допомогою активістів із захисту прав людини з Пакистану та з-за кордону Мухтаран Бібі продовжила боротися за справедливість. Представники влади її країни розділилися на тих, хто допомагав, і тих, хто перешкоджав її справі. На неї давили федеральні міністри й погрожували сусіди. Справу проти її ворогів скасовували, спростовували та знову відновлювали. Вісім років минуло, та вона все ще розглядається.

Та поки суди Пакистану вагаються, Мухтаран Бібі змінює своє селище та свою країну. Неосвічена донька фермера стала Мухтар Май, Шановною старшою сестрою (*Respected Elder Sister*), саме за цим ім'ям вона зараз більш відома в усьому світі. Коли уряд вислав їй чек на компенсацію, вона використала його не тільки для того, щоб сплатити судові витрати, а й щоб відкрити школу для дівчат у Мірвалі. Вона не хотіла, щоб поруч із нею ще одне покоління дівчат зростало неосвіченим та безправним. У міру того, як її справа ставала дедалі відомішою світу, вона отримувала гроші та допомогу з багатьох місць; зараз жінка керує не тільки двома школами, а й заснувала Жіночу благодійну організацію (*Mukhtar Mai Women's Welfare Organization*), яка надає притулок, правову допомогу та адвокатський захист у суді.

Передусім Мухтар знову і знову відверто висловлює свою думку стосовно власної ситуації та ситуації інших сільських жінок. Замість того, щоб ховатися через жакливу ганьбу, якої вона зазнала (на думку її гвалтівників), вона викрикує *їхню* порочність і безсоромність та наполягає на правосудді не тільки для

себе, а й для всіх жінок своєї країни. Вона розуміє, що ані її каста, ані її стать не є підставою відмовляти їй у повазі.

У власній історії, яку вона розповіла французькому журналістові, Мухтар Май описує, як зіштовхнулася з розлюченим натовпом чоловіків із племені Мастої, які мовби захлиналися своєю честю: «Хоч я знаю своє місце як член нижчої касты, я теж маю почуття честі, честі гуджарів. Наша громада дрібних, зубожілих фермерів проживає тут декілька століть і... Я відчуваю, що це частина мене самої, це в моїй крові» [2, р. 8]. Крізь завісу перекладу важко зрозуміти, як тлумачити ці слова Мухтар. Та опис її попереднього життя і відповідь її батька на напад, що на неї було здійснено, дозволяють зробити припущення, що вона вихована в сім'ї, де розуміють, що, яке б місце вони не займали в місцевій ієрархії статусів, вони теж мають право на повагу. Її сім'я розуміла також, що безчестя найбільш ефективно оспорюється мовою честі.

Для тих, хто живе в цих немилосердних світах честі, і тих, хто намагається змінити їх, все ще лунають тисячі голосів. У юридичному офісі в Лахорі: *Мадам, вони вб'ють мене*. У поліцейському відділку у Мултані: *Я й досі чую її крики*. *Я хочу зламати собі руки і піти з життя*. У пенджабському селищі: *Мухтаран, приготуйся та йди за нами*.

Та тепер щороку все з більшою сміливістю звичайні жінки та чоловіки у Пакистані ставлять запитання: як чоловік, який вбиває жінку зі своєї власної родини, може претендувати на звання благородного? Люди ставлять ті самі питання стосовно вбивств честі, які ставив Кан Ювей стосовно бинтування ніг: як можемо ми розраховувати на повагу у світі, якщо ми дозволяємо такий жахливий звичай? І пакистанці ставлять це питання не тільки тому, що їхній світ честі почав розумітися ширше і включив решту людства, а й тому, що вони бажають, щоб їхня нація, їхня віра були гідними — в їхніх власних очах — поваги. Постійно нагадуйте людям усіма способами, що вбивство в ім'я честі є аморальним, ірраціональним та нерелігійним. Переконайтеся в тому, що воно є незаконним та забезпечуйте виконання законів. Таким може бути внесок вашого розуму в цю справу. Та все це саме по собі не приведе вчинки людей у відповідність із їхніми знаннями. Почуття мають значення. Вбивство в ім'я честі зникне тільки тоді, коли люди відчуватимуть, що це ганебно.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Appiah K. A. The Honor Code: How Moral Revolutions Happen / Kwame Anthony Appiah. — New York : W. W. Norton, 2010. — 288 p.
2. Mai M. In the Name of Honor : A Memoir / Mukhtar Mai. — New York : Atria Books, 2006. — 192 p.
3. Kristof N. D. Half the Sky: Turning Oppression into Opportunity for Women Worldwide / Nicholas D. Kristof, Sheryl WuDunn. — New York : Random House, 2009. — 320 p.
4. *Afghan-Born German Gets Life for Honor Killing of Sister* [Electronic Resource]. — Access mode : <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,4026518,00.html>
5. *'Honor Killings' test Pakistan's System of Values* [Electronic Resource]. — Access mode: <http://www.taipetimes.com/News/world/archives/2003/12/12/2003079250>
6. Chau V. The Anti-footbinding Movement in China (1850–1912) / Virginia Chau // MA Thesis, Columbia University. — 1966. — 170 p.
7. Garnsey P. Ideas of Slavery from Aristotle to Augustine / Peter Garnsey. — Cambridge : Cambridge University Press, 1996. — 288 p.

8. *Stewart F. H.* Honor / Frank Henderson Stewart. — Chicago : University of Chicago Press, 1994. — VIII, 175 p.
9. *Newman J. H.* The Idea of a University / Cardinal John Henry Newman. — London : Longmans, Green & Co., 1919. — IX, 523 p.
10. *Bacon F.* The Letters and the Life of Francis Bacon, Vol. 4 / Francis Bacon ; ed. James Spedding. — London : Longmans, Green, Reader & Dyer, 1868. — 486 p.
11. *Cobden R.* Speeches on Questions of Public Policy / Richard Cobden ; ed. John Bright and James E. Thorold Rogers. — London : Macmillan & Co., 1878. — 662 p.
12. *Kiernan V. G.* The Duel in European History / V. G. Kiernan. — Oxford : Oxford University Press, 1989. — 348 p.
13. *Algernon W.* Recollections: 1832–1886 / Sir Algernon West. — New York and London : Harper & Brothers, 1900. — 441 p.
14. *Hume D.* Enquiries Concerning the Human Understanding and Concerning the Principles of Morals / David Hume ; ed. L. A. Selby-Bigge, M. A. — 2nd ed. — Oxford : Clarendon Press, 1902. — XI, 371 p.
15. *Pakistan, Afghanistan agree on action plan for joint chamber* [Electronic resource]. — Access mode : <http://tribune.com.pk/story/82198/pakistan-afghanistan-agree-on-action-plan-for-joint-chamber/>
16. *Kenya bans FGM among young* [Electronic resource]. — Access mode : <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/1706140.stm>
17. *Malicounda-Bambara: the Sequel The Journey of a Local Revolution* [Electronic resource]. — Access mode : <http://www.worldbank.org/afr/ik/iknt31.pdf>

Аппія К. Е. Належна повага: честь у житті права

Анотація. Автор розглядає деякі виклики праву, зумовлені ситуацією, коли існує невідповідність між правовими нормами та нормами честі, і пропонує шляхи протидії деяким із цих викликів. Почуття власної гідності — це адекватна реакція людини на впевненість, що вона має право на повагу до себе, так само як почуття сорому є адекватною реакцією на втрату цього права. Кодекси честі соціальних груп утворюють підґрунтя набуття, відстоювання і втрати права на повагу. Тому честь виступає посередником між почуттям гордості та сорому, з одного боку, та між соціальними нормами — з другого. Одним із найбільш значущих аспектів впливу кримінального покарання на тих, хто належить до світу честі, є вираження колективного судження щодо того, що правопорушник порушив важливий тип норм; саме тому природною реакцією представників цього світу є визнання того, що порушник втратив право на повагу до себе. Якщо порушник поділяє це судження, він чи вона відчуває сором. Протилежний механізм — як реакція на дії, що гідні поваги, — відіграє провідну роль у формуванні відчуття громадянської гордості.

Ключові слова: честь, сором, право честі, світ честі, вбивство честі, людська гідність.

Аппиа К. Э. Должное уважение: честь в жизни права

Аннотация. Автор рассматривает некоторые вызовы праву, обусловленные ситуацией, когда существует несоответствие между правовыми нормами и нормами чести, и предлагает пути противодействия некоторым из этих вызовов. Чувство собственного достоинства — это адекватная реакция человека на уверенность в том, что он имеет право на уважение к себе, так же как чувство стыда является адекватной реакцией на утрату этого права. Кодексы чести социальных групп образуют основу приобретения, отстаивания и утраты права на уважение. Честь выступает посредником между чувством гордости и стыда, с одной стороны, и между социальными нормами — с другой. Одним из наиболее значимых аспектов влияния уголовного наказания на тех, кто принадлежит к миру чести, является выражение коллективного суждения о том, что правонарушитель нарушил важный

тип норм; именно поэтому естественной реакцией представителей этого мира является признание того, что нарушитель утратил право на уважение к себе. Если нарушитель разделяет это суждение, он или она чувствует стыд. Противоположный механизм — как реакция на действия, достойные уважения, — играет ведущую роль в формировании чувства гражданской гордости.

Ключевые слова: честь, стыд, право чести, мир чести, убийство чести, человеческое достоинство.

Appiah K. A. A Decent Respect: Honor in the Life of the Law

Summary. Author discusses some of the challenges to the law caused by the situation, when there is a mismatch between legal norms and the norms of honor; and suggests ways of counteraction with some of these challenges. The dignity is the apt response to the belief that one has gained the right to be respected, just as a feeling of shame is appropriate, when one has lost that right. The honor codes of social groups provide the foundations for the gaining, maintaining or losing the right to respect. Therefore on the one hand honor mediates between pride and shame, on the other hand, between the social norms. One of the central effects of criminal punishment on those who belong to a civic honor world is to express the community's judgment that an offender has violated an important kind of norm; and the natural response of others in that civic honor world is recognizing that the offender has thereby lost the right to respect for himself. If the offender shares that judgment, he or she feels shame. The converse mechanism — in response to honorable actions — plays a prominent role in generating the experience of civic pride.

Key words: honor, shame, law of honor, honor world, honor killing, human dignity.